

GARNIZOANA DIN BOR

Capitolul XI

Traducere din maghiară de **Paul Daszkal**

Tehnoredactare de Andrei Gancz

*În memoria tatălui meu, **Bernat Daszkal**,
deportat în lagărul de muncă forțată la Bor*

Paul Daszkal

Partizanii nu-și pierdeau răbdarea. Ne îndemneau, ne mâneau și nu lăsau pe nimeni în urmă. Mergeam cu toții. Ne chinuia foamea. Rupeam știuleți de porumb și rodeam boabele crude. Sub un păr pădureț ne-am dat pumni, ne-am îmbrâncit pentru o mușcătură din fructele acelea de nemâncat. Am mâncat. Și am mers mai departe. Am ajuns înapoi în Jasikovo la unsprezece înainte de masă.

Ne-au cazat la școală. Aici am petrecut o noapte, dar dis-de-dimineată a trebuit să evacuăm locul. Au adus răniți, partizani răniți în luptele de noaptea trecută. Pentru ei trebuia acel loc.

Avioanele germane zumzăiau încontinuu deasupra noastră. Asigureau retragerea trupelor lor.

A sosit și comandamentul, împreună cu englezii, dar au și plecat mai departe, în satul vecin. Bineînțeles că și noi a trebuit să mergem după ei.

În calea noastră a venit o șaretă, pe care erau o femeie partizan și un ofițer partizan. Femeia partizan era locotenent-colonel, comandantul brigăzii. Ofițerul era adjutantul ei.

Satul următor nu era, într-adevăr, mai departe de trei kilometri. Ne-am odihnit o oră și am mers mai departe. – Unde?

– Pornim, haide!

– Dar unde?

– La Bor!

– La Bor?

Oricât de incredibil ar fi părut, am pornit înapoi la Bor.

Pentru asta ne-au purtat timp de zece zile prin Serbia?

Pentru asta. Partizanii ne-au scăpat de nemții fie aflați în retragere, fie operând străpungeri. Ne-au scăpat interminabilele haide, neîncetatele brzo și partizanii, numeroșii druze, nesecata dragoste frățească și răbdătoare.

Drumul până la Bor, în loc de prevăzutele trei-patru ore, a durat paisprezece ore. Pe teren relativ „ușor”. Vremea era frumoasă, pâraiele prin care trebuia să trecem, mai înguste, pantele mai line și mai puțin alunecoase. La ora opt seara s-a întunecat și până la doisprezece și jumătate, când a răsărit luna, a fost un marș greu. După doisprezece și jumătate, la lumina lunii, mergeam deja pe înălțimile Borului, oprindu-ne uneori pentru un pic de repaus. Era mai ușor decât drumurile de până atunci, ne și obișnuiserăm, eram frânți, dar ne-a ajutat să ne suportăm soarta conștiința faptului că ajungeam la capitolul final al acestui drum făcut ca să scăpăm cu viață: Borul era deja eliberat de către ruși.

În stânga s-a ivit tabăra Berlin...

Faimoasa și înspăimântătoarea tabără Berlin. Acoperișurile barăcilor uriașe pluteau într-o lumină fantomatică. Vedeam doar acoperișurile, restul dispărea în bezna nopții. Era liniște. Fără viață și părăsită. Am pășit cu inimile strânse pe lângă gardul de sârmă ghimpată, pe lângă amintirile îngrozitoare. Abia cu două săptămâni în urmă ne zbăteam aici, așteptând schimbarea soartei noastre. Tabăra răsuna de răcnetele majurului și ale echipei sale. Cu nici două săptămâni în urmă ne mai trezeau din odihna de noapte vaietele ortacilor noștri. A trecut. Barăcile vor mai păstra groaznicele secrete, pentru scurt timp, până le vor demola, și chinurile de timp de un an și jumătate ale celor șase mii de evrei aduși la muncă forțată, amintirea torturilor aducătoare de moarte vor fi absorbite de nesfârșitul Timp.

Orașul dormea. Se apropiau pași cadențați. Era o patrulă rusească. Au trecut pe lângă noi. Asta a fost prima noastră întâlnire cu rușii.

Însoțitorii noștri partizani ne-au condus la cazarea de noapte, în sala mare a unei foste popote ofițerești, iar dimineața și-au luat rămas bun de la noi. Rolul lor se încheiase.

Piața din Bor s-a populat, la fel și străzile din Bor. Cetățeni, femei se grăbeau la treburile lor. În piață înnoptaseră camioane rusești. Porneau și veneau în locul lor altele. Apoi coloane de căruțe, cavaleriști, infanteriști, tunuri, tancuri. Unitățile rusești împânzeau orașul, traversând Borul, mergând mai departe, spre interiorul Serbiei, fără încetare. Împreună cu ei trupele călare și infanteria partizanilor.

Aici erau cei trei sute de inapți pentru marș, care nu putuseră porni cu noi. Aici era și o parte din prizonierii de război italieni, pe care nemții nu putuseră să-i transporte.

Bolnavii fuseseră „ținuți ocupați” de către majur și câțiva gardieni, timp de câteva zile, și într-o dimineață aceștia dispăruseră fără urmă. Fugiseră împreună cu nemții în retragere. Pe ortaci îi preluase unitatea de ariergardă germană. Îi mânaseră pe cei trei sute de bolnavi afară din tabăra Berlin și îi duseseră într-o tabără mai mică. Trebuise să care înăuntru paie. Știau ce înseamnă asta. Binecunoscuta rețetă nemțească. Nemții voiau să le dea foc în tabără. Bieții fugiseră câte unul, prin gardul din spate. Până observaseră nemții, nu mai era niciunul în tabără. Bănuiala li se adeverise. La ieșire stăteau sârbi, cu arme sub haine, pregătiți pentru salvarea lor. Ariergarda germană dăduse foc taberei, la tot ce-i cădea în mână, în primul rând depozitelor de alimente.

Multe sute de vagoane de zahăr, făină, marmeladă și cartofi se mistuieră în flăcări. Cei trei sute trăiseră după aceea cu ce putuseră salva din foc. O parte locuieră la cetățeni, ceilalți în fostele barăci ale ofițerilor nemți.

Ultimul neamț părăsise Borul înainte de masă. Rușii intraseră în aceeași noapte.

S-au adunat curioși în jurul nostru niște ruși.

– Zdravstvuitie, tovarișci!

Zdravstvuitie înseamnă salut, tovarișci e tovarăși.

Ofițerii ruși, între ei un locotenent, au ascultat istoria noastră. Locotenentul era interpretul. Știa un pic nemțește. Ne-au ascultat cu răbdare, apoi au început să examineze stelele de pe noi. Să le frece.

– Dați-le jos! Dați-le jos. De astea nu mai e nicio trebuință! Sunteți oameni liberi!

Desigur, stelele nu puteau fi șterse, dar am promis că la prima ocazie ce se va ivi, le vom face dispărute.

Tovarișci-i ne-au înconjurat cu înțelegere și prietenie.

I-am rugat să ne spună, dacă nu le este greu, măcar schematic, care este situația în Rusia sovietică, cum trăiesc, care e adevărul. Ne-au stat la dispoziție cu amabilitate. Ne-am așezat pe pământ, turcește, și am ascultat expunerea locotenentului. Era expunerea unui om convins și fericit: despre democrație, despre marele țel, adevăr, omenie, egalitate și iubire. Nu există economie capitalistă, dar există realizare personală, bunăstare, fiecare pe măsura hărniciei și cunoștințelor sale. Toată lumea poate avea casă. Chiar și cu douăzeci de camere, dacă poate câștiga atât. Poți avea și mașină, obiecte de valoare, obiecte de artă, dacă ai destui bani pentru astea. Toată lumea are posibilitatea de a învăța, de a se dezvolta. Cei de la studii superioare primesc bursă pe acea perioadă, din care se pot întreține în mod decent. Statul își asumă creșterea și întreținerea copiilor acelor părinți care, din cauza ocupațiilor lor, nu pot face acest lucru. Căsătoriile și divorțurile se fac pe baza unor simple înregistrări. Fiecare se poate căsători de trei ori. Cea de-a treia căsătorie nu se mai poate desface. Nu există muncă de grad inferior. Sunt respectate toate muncile și chiar și salariul minim asigură un trai civilizat. Specula, afacerile sunt sancționate. Fiecare poate să-și practice liber religia, conform conștiinței sale. Nimeni nu se amestecă. În agricultură nu există moșie, capital privat, cum nu este nici în industrie. Se lucrează în colhozuri și nu există agricultor care să dorească reîntoarcerea la epoca nesigură, plină de eforturi chinuitoare ale gospodăriei individuale. Nivelul de trai al agricultorului este nivelul cetățeanului sovietic cu conștiință. Ura de rasă, de naționalitate este o noțiune necunoscută. Este urât un singur lucru: ura. Și nu există limită în iubirea pentru copii. Nu există niciun cetățean sovietic care să nu fie gata de orice sacrificiu pentru copilul său. Programul lor actual este distrugerea fascismului. Singurul care amenințat dezvoltarea liberă a patriei lor. S-a pornit bătălia decisivă pentru eliberarea popoarelor. Ei nu pot fi opriți. Să ne uităm la ei, la soldați. Totul de pe ei e făcut din cele mai bune materiale: îmbrăcămintea, cizmele, echipamentul. Iar peste câteva luni aceste principii vor ajunge și la Berlin...

Ochii locotenentului rus străluciau: Berlin! Țelul, dorința fiecărui rus: să intre în Berlin!

Ne-au mai spus că în rândurile lor nu primesc nici soldați, nici muncitori din alte națiuni. Doar cetățeni sovietici. Noi, evreii maghiari, încă nu putem merge acasă în Ungaria, până ei nu o eliberează. Dar putem merge spre Bulgaria, total eliberată, ori spre România, care, în afară de o mică parte, este și ea liberă.

Seara, când eram deja în pat, s-a deschis ușa camerei noastre și a intrat locotenentul rus și încă un ofițer. Aveau în mâini pâine și un castron mare cu mâncare fiartă, grasă. O aduseseră de la bucătăria lor. Cu fețele radiind, o căraseră nădușind pentru noi.

În aceeași noapte au pornit spre Belgrad. Sper că Pronia cerească i-a ocrotit în luptele lor grele.

Am stat cinci zile în Bor. Ne-am angajat la muncă. Plata pe o zi ne era câte o pâine. Cine lucra în atelierile partizanilor, primea un bon de masă la una din popote. Dar nu era întotdeauna de lucru, și nu pentru toți.

Și efectivele băieților creșteau mereu. De la o zi la alta. Grupurile formate la Majdanpek au ajuns aici, în majoritatea lor. Excepție aceia pe care i-au îndreptat către Kučevo. Perspectiva găsirii de lucru a devenit din ce în ce mai redusă. Erau și excepții, pantofari și brutari, care au găsit locuri de muncă definitive în schimbul asigurării traiului, dar majoritatea duceau lipsuri.

– Trebuie să plecăm! Mai departe. Afară din Serbia. Zilnic se formau grupe de câte zece-cincisprezece care, fie pe jos, fie cu camioane rusești, se îndreptau ori către Bulgaria eliberată, ori către România. Zilnic treceau dincolo camioane rusești, pe acestea se străduiau băieții să se cațere.

Trebuia să facem rost de ceva merinde de drum. Se mai găsea câte o verighetă, ori o pătură.

Trebuia să facem rost de untură. Conserve de untură. Asta era cel mai rentabil. La nevoie, se poate trăi zile întregi cu pâine și untură. Pâine am primit dintr-un camion rusesc. Dădeau bucuroși și amabili oricui cerea.

Zdravstvuitie, tovarișci!

Unul din ortaci ar avea, se zicea, untură de vânzare. Lucra la brutărie. L-am căutat. Era „fin”. Fin Sighetu Marmației¹.

- Ai într-adevăr conserve de untură?
- De ce să n-am.
- Cât ceri pe ele?
- Chit tu dei pe ei?
- Tu ești vânzătorul, spune tu prețul.
- Tu spui chit tu dei pe ei!
- Opt sute de dinari, bine?

---

¹ Evreii din Maramureș aveau limba maternă idiș și nu vorbeau bine ungurește. Pentru că ziceau în idiș că sunt *fin Maromoroș* (din Maramureș), cei din Ungaria îi porecleau *fin-i*. (n. tr.)

- Aia puțin.
- O mie de dinari. Ajunge?
- Ajunge.
- Atunci dă-mi.
- Nu este la mine. Aduc pe ei diseară.

Seara nu le-a adus. El a venit, dar nu avea la el conservele de untură. A spus că de abia acum merge acasă. Revine peste o jumătate de oră, și atunci eventual le aduce.

- Cum adică eventual?
- Pei dache tu nu vrei aștepta, nu musai.

A venit într-adevăr peste jumătate de oră, dar nu le-a adus.

- De ce mă prostești?! Ai sau nu?
- De ce n-aș avea?
- Păi dacă ai, adu-le!
- Mai văd eu.

– Cum adică mai vezi tu?! Mă duci cu vorba, mă faci să te aștept ore întregi, și acum spui că mai vezi tu! Greșești, prietene, dacă crezi că poți ocoli răspunsul direct și hotărât! Mi le dai sau nu?! Răspunde scurt: da sau nu?! Altfel iau din altă parte!

- No, bine! Dache tu crezi che poți lua și din altă parte... du-te și ia.

A doua zi l-am văzut pe fin cum se tocmea pentru o conservă de untură. Nu voia în ruptul capului să dea mai mult de șase sute de dinari pe ea. Spunea că s-a interesat cu o zi înainte asupra prețurilor, cu atât se dădea peste tot.

Pe camioane rusești sau pe jos, care cum îi era norocul, am ajuns la Negotin, ultimul oraș sârbesc mai mare. Aici, comandamentele partizanilor și cele rusești ne-au întocmit acte justificative și a doua zi am ajuns la Dunăre! La Dunărea care venea din Pesta. Trebuia doar să mergem în sus de-a lungul ei, chiar pe lângă ea, și ajungeam acasă...

Dunărea era plină cu epave, cu coșurile vaselor scufundate ieșind din apă, porturi distruse, iar pe drum mășăluia în coloane lungi, interminabile, armata rusească.

Pe drum ne-am întâlnit cu Lali Szántó, unul din acei doi ortaci care în vară, înainte de revenirea din permisie a majurului, evadaseră la partizani. Participase la multe lupte, fusese și rănit. Și participase și la interogatoriul celor patruzeci de gardieni ai noștri. Pe câțiva i-au eliberat, pe câțiva i-au dus la muncă silnică. Locotenentul major, cel care îi lăsase să fugă din tabăra sa pe cei o sută optzeci de ortaci, și micul nostru plutonier, care cenzurase o jumătate de noapte scrisorile noastre, numai ca noi să ajungem să le citim, au rămas în viață. Pe majoritatea i-au executat. Și pe locotenentul nostru. Cel pentru care nevestele noastre erau Záli, din strada Dob și din strada Rombach.

Soarta majurului o știa și el din povestirile partizanilor. Ziceau că îl capturaseră împreună cu grupul său de cinci nemți, că majurul îi implora în genunchi să fie lăsat să-și mai vadă o dată nevasta și copiii, că doar n-a fost om rău. Ziceau că nu i-a fost dat să scape și că l-au ars de viu.

După cum s-a aflat mai târziu, de fapt plutonierul major a fost prins după șase luni, la Szeged, de către autoritățile ungare.

Despre lent-colonel circulau vești contradictorii. După unii ar fi fugit cu avionul, după alții ar fi fost și el prins, dezbrăcat, dus în Bor în izmene și desculț, și executat. În niciun caz nu plecase din Bor călare domnul Marányi. Lecțiile de echitație ale majurului se irosiseră în van.

La Kladovo, vizavi cu Turnu-Severin, rușii ne-au trecut Dunărea cu vaporul. Am înnoptat la Turnu-Severin și a doua zi, pe calea ferată, parțial cu marfare rusești, parțial cu trenuri personale, am plecat către Timișoara.

La Timișoara deja se știa de noi. Ne-am prezentat la comunitatea evreilor. Ne-au primit cu un mic dejun îmbelșugat. Apoi după câteva minute am primit o adeverință de refugiat, un ajutor bănesc și o adresă, aceea a familiei evreiești frățești care își asuma întreținerea noastră.

După douăzeci și patru de ore, îmbăiați, dezinfecți, îmbrăcați cu alte haine din creștet până în tălpi, eram ca prin farmec transformați din nou în oameni, prin iubirea ocrotitoare a evreimii timișorene. Săptămâni la rând s-au revărsat grupele din Bor, iar Timișoara le primea. Neostenit și cu inepuizabil spirit de sacrificiu.

Evreimea americană a trimis sume enorme la București pentru ajutorarea evreilor europeni rămași încă în viață. În Timișoara, acțiunile de ajutorare le desfășura Organizația Socialistă de Stânga „Ichud”. Ne dădeau bani de buzunar, iar celor care nu mai ajunseseră să primească din ajutoarele de la persoane private din Timișoara, le dădeau haine și hrană.

Ne întâlneam zilnic cu domni bine îmbrăcați și bine hrăniți. – Servus! – Cine-i ăsta? – Nu-l cunoști? Și ăsta e un ortac din Bor.

Familii din Timișoara se întâlneau și discutau despre noi. – Băiatul nostru din Bor tușește de zile întregi, astăzi îl duc la doctor. – Al nostru, tot din Bor, a primit de la soțul meu un costum, dar pantalonii îi sunt strâmți, neapărat trebuie să-i fac rost de alții. – Băiatul nostru e atât de trist, că abia de i se mai aude glasul. – O să-și revină.

Cea mai mare parte a ortacilor din Bor a ajuns la Timișoara. Unele grupuri au rămas în Bulgaria, unele la București și, în diferite zone din Ardeal, aceia a căror regiune natală se eliberase deja. Săptămâni la rând au tot venit refugiați. Nu doar din Bor, ci și din Ungaria, din detașamente de muncă, cei care reușiseră să evadeze ori pe care îi eliberase armata rusă. Din cei de la Bor lipseau circa trei sute. Aceia care din Majdanpek fuseseră dirijați către Kučevo. La Kučevo, nemții în retragere făcuseră o străpungere.

Câțiva căzuseră în lupte. Partizanii se retrăseseră din fața forțelor superioare. Fuseseră unii care plecaseră cu ei, alții se ascuseseră în munți și, după peregrinări îndelungate, luaseră din nou legătura cu partizanii. Și mai erau unii pe care nemții îi duseră cu ei. Aceștia fuseseră luați prizonieri de către ruși la Belgrad, împreună cu nemții, iar rușii le aplicaseră la circa optzeci din ei același tratament ca și prizonierilor nemți. Îi dezbrăcaseră și se zvonea că urma să-i trimită în

Siberia. Poate reușeau să se legitimeze, cu toate că era greu, pentru că îi prinseseră împreună cu nemții. Din punctul de vedere al rușilor și al sârbilor, le-ar fi stat în putință ori să evadeze alături de ceilalți, ori să se retragă.

Și aici am aflat de soarta celor patru mii de ortaci, primul transport, soarta celor atât de invidiați patru mii de oameni porniți spre casă.

În marș forțat, au juns în trei zile din Bor la Petrovac. Aici li s-a promis că vor fi duși cu vagoane. La Petrovac nu erau vagoane. Li s-a promis atunci că vor fi vagoane la Požarevac și că se va distribui hrană, mâncare caldă.

După încă două zile de marș au sosit la Požarevac, însă nici aici nu-i așteptau vagoane. Mâncarea caldă era o gamelă de zeamă de secară, hrana distribuită consta dintr-o bucată de pâine. Și mulțimea obosită, înfometată, a fost urnită și dirijată spre Belgrad.

Au mers în ordine strânsă prin Belgrad, între zidurile formate de populația sârbă pe trotuare. Aceasta îi năpădea cu alimente, țigări. Gestapoul împrăștia populația cu paturi de pușcă. Fără niciun efect. Riscându-și viața, se apropiau iarăși și iarăși de coloana celor patru mii de evrei și le predau darurile lor, găște fripte întregi, pâini, zahăr, prăjituri. Populația sârbă se pregătise să-i primească pe băieți. În ciuda tuturor eforturilor Gestapoului, fiecărui băiat i-au revenit câteva bunătăți, și ochii niciunui nu au rămas uscați. Plângeau. Populația striga urale, îi îmbărbăta, Gestapoul lovea cu patul puștii.

Apoi i-au dus în Zemun și i-au așezat într-un lagăr. După câteva zile au pornit din nou la drum, însă trei ortaci, presimțind ceva rău, au rămas în urmă. S-au ascuns. Pe atunci stăpânirea fascistă era încă în putere, de evadare nici nu putea fi vorba. Pe cei trei băieți i-au descoperit ustașii² și i-au predat Gestapoului. Au fost duși la Belgrad, în închisoarea Gestapoului, în Banjica, școala militară sârbească de odinioară. Aici îi aduna Gestapoul pe prizonierii săi sortiți execuției, ruși, italieni, greci și evrei. Zilnic executau câte zece-doisprezece dintre ei. Într-o regie fantomatică, totdeauna la miezul nopții, intrau în celulele condamnaților la moarte și dădeau citire numelor celor ce urmau să fie executați. Era cel mai groaznic joc al sorții care fusese regizat vreodată. Prizonierii își trăgeau păturile peste cap, ca să nu vadă și să nu audă nimic, iar cei rămași răsuflau ușurați când zbirii cu victimele strigate pășeau afară pe ușa celulei. Câștigau o zi de viață.

Iar a doua zi totul începea din nou. Și a treia zi, și a patra zi. Se blazaseră. Deja nu le mai era frică, nu mai gândeau, nu mai simțeau... Când în a cincea zi nu a mai avut loc vizita de la miezul nopții, nu le-a venit să creadă. Au pândit până în zori cu inima strânsă deschiderea ușii, cei aproape cincizeci de oameni care mai rămăseseră, iar dimineața au aflat că au scăpat. La presiunea amenințătoare a apropierii armatei rusești și a celei iugoslave, Gestapoul spălase putina din Belgrad, rămânând numai Wehrmachtul.

Polițiștii guvernului colaboraționist au fost cei care i-au eliberat pe morții vii. Pe István Brandt, din detașamentul de muncă de la Bor, împreună cu ortacii lui. Li s-au întocmit acte de identitate, ca nu cumva Wehrmachtul german să-i prindă din nou. S-au ascuns timp de două săptămâni prin Belgrad, au stat în locuințe părăsite.

---

² Membri înarmați ai partidului fascist colaboraționist la putere în Croația (n. tr.).

Belgrădenii nu mai văzuseră de patru ani evrei. Acești trei băieți au fost primii. Din evreii belgrădenii, sârbii putuseră salva doar câțiva. Pe unul, pe care îl zidiseră într-o încăpere, îl hrăniseră timp de trei ani și jumătate printr-o deschizătură ascunsă. Pe un rabin îl ascuseseră într-o criptă. O familie de patru persoane fusese ascunsă în munți mai întâi de cetnici, apoi de partizanii lui Tito. Din treisprezece mii de evrei belgădeni s-au întors cinci sute, care reușiseră să fugă din calea nemților, și poate mai erau alți cinci sute pe care îi așteptau să revină. Pe toți ceilalți îi omorâseră nemții. Din aprilie până în decembrie 1941 îi ținuseră la Zemun, în lagăr, în condiții îngrozitoare. Mare parte din ei pierise încă acolo, de foame, de bătaie, sau urcați în mașini în care erau gazați pe drum, după cum s-a constatat la exhumarea lor. Evrei, intelectuali greci, sârbi și bulgari. Pe cei rămași în viață îi duseseră în Polonia în lagărul Majdanek. Ce soartă au avut, este în afara oricărui dubiu.

Averile, imobilele evreilor din Belgrad, sârbii le-au adunat și le-au păstrat în totalitate. Evreii reveniți au fost despăgubiți imediat și în întregime.

István Brandt și cei doi ortaci ai săi, în cele două săptămâni din Belgrad, au fost ascunși și hrăniți de către populația sârbească, când, într-o dimineață, a început asediul Belgradului. Se auzeau rafale de arme automate germane. Partizanii au pătruns în oraș. După un scurt schimb de focuri, armele nemților de pe străzi au ajuns în posesia partizanilor. S-au mai retras nemți în clădiri și se apărau de acolo.

Cei trei băieți își schimbau în fiecare noapte sălașul. Au fost răsfățații soartei. În două rânduri nemții au aruncat în aer chiar sălașurile ocupate de băieți cu o noapte în urmă. A durat o săptămână până a fost curățat de nemți tot orașul.

Soții evreice ale unor funcționari publici sârbi și un fost președinte al comunității evreilor, care fusese ascuns într-o locuință de pe strada Terazije (strada principală), au fondat din nou comunitatea evreilor din Belgrad. În birouri lucrau soții sârbi, iar femeile au organizat o cantină mare și îi primeau pe refugiați cu bani, haine. Bolnavilor, răniților le asigurau îngrijirea în spitale.

La Belgrad se folosea de-acum munca prizonierilor nemți. Erau aproape în pielea goală. Un sac înfășurat în jurul șoldului era singura lor îmbrăcăminte. Într-o zi, cei trei băieți stăteau în spatele a doi prizonieri și le urmăreau munca. Li s-au adresat niște sârbi: – Duceți-vă cu o sută de pași mai sus, acolo puteți vedea mai mulți prizonieri nemți...

Vești triste. Circa două mii de oameni au ajuns la localitatea bănățeană Crvenka și o mie două sute de oameni la Bonyhád, peste Dunăre. Opt sute de oameni au rămas în urmă pe drum, o parte în Serbia, restul pe teritoriu ungar. Au fugit. Au fugit din fața gardienilor unguri, pentru că și cea mai ușoară pedeapsă era bătaia. Pe cei „mai vinovați”, care rămâneau mai în urmă, ori ieșeau din rând, ori se duceau să-și facă nevoile în porumbiște, îi împușcau pe loc.

La Crvenka, gardienii au amplasat două mii de oameni în fabrica de cărămidă și i-au predat SS-ului. Noaptea SS-iștii i-au scos în grupuri de câte douăzeci din fabrică și la marginea gropilor de lut i-au împușcat din spate la grămadă. O asemenea execuție a unui grup de douăzeci necesita 3-4 minute. Din groapa comună, dintre cadavrele ortacilor, s-a cățărat afară un supraviețuitor, grav

rănit, Béla Dászkál³. Dimineața, când SS-ul se retrăsese deja, a reușit să se târască până la un teritoriu ocupat de partizani, care l-au ajutat să ajungă la Timișoara. Fusese grav rănit prin împușcare în maxilar. A fost operat la un spital din Timișoara. Din măcelul de la Crvenka au scăpat încă unul sau doi ortaci, în întuneric, sub aripa ocrotitoare a nopții.

Cei o mie două sute ajunși la Bonyhád au fost duși în 17 octombrie, sub pretextul „demobilizării”, pe câmpul din apropiere și tot aici au fost mânați, sub același pretext, o mie cinci sute de soldați unguri care nu voiseră să depună jurământ de credință lui Szálasi⁴. Unul din ortaci, László Varga, a presimțit realitatea. A început să fugă. Au tras după el, dar din fericire nu l-au nimerit. A găsit refugiu la o familie de maghiari. După doar o jumătate de oră a pornit răpăiala armelor automate pe câmpul de lângă Bonyhád. De pe movilele din jur, SS-iștii i-au ucis pe cei o mie două sute de evrei din detașamentele de muncă și pe cei o mie cinci sute de militari unguri. Familia maghiară l-a predat pe ortacul fugar sârbilor, iar aceștia l-au ajutat și pe el să ajungă la Timișoara.

Și noi pe ei îi invidiaserăm, iar acum ne durea inima pentru soarta lor tragică, îngrozitoare.

Veștile triste erau confirmate de noi refugiați, noi martori oculari, ori oameni care auziseră de asemenea întâmplări.

Ne-am adus aminte că todiștii ne spusese dinainte că vom ajunge în Bácska...

Ne-am întâlnit zilele trecute cu domnul Redactor. Se îngrășase. Se plângea și acum. Aici sunt atât de multe suplimente, că nici el nu le poate mânca. Și ne-am întâlnit și cu micul Lacika. El ne-a spus că tânărul ortac al nostru care fusese lovit la cap de un vagonet, a mers în Bulgaria. Cu Majrés ne-am întâlnit ultima oară la Negotin...

Și alții erau aici în mare parte. Au încetat funcțiile, privilegiile, au încetat și dușmăniile. Au suferit cu noi, au pierit cu noi și au scăpat cu noi. Au fost ortaci, au rămas ortaci. Micul intermezzo cu disensiunile dintre noi trebuia uitat. De îngrijirea lor se ocupau parohiile și familiile creștine din Timișoara, cu aceeași dragoste ca și evreii de galbeni.

Nenea Sáni, cărăușul, din Serbia a ajuns direct la Szeged.

Szeged se eliberase deja atunci când am ajuns noi la Timișoara. Ne-au parvenit veștile din Ungaria despre distrugerile din orașe. În retragerea lor, nemții luau cu ei tot ce se putea mișca. Animale, materii prime, orice fel de mărfuri industriale, dotări pentru locuințe.

Când porniserăm din Bor, credeam că doar vom trece prin România, că până atunci Budapesta va fi eliberată.

Nu luaserăm în calcul preluarea puterii de către Szálasi.

La Timișoara treceau săptămânile una după alta, iar nemții împreună cu crucile cu săgeți condamnaseră Budapesta la pieire...

---

³ Tatăl lui Paul Daszkal, traducătorul acestei cărți (n. tr.).

⁴ Șeful partidului de extremă dreaptă al crucilor cu săgeți, colaborator al Germaniei naziste, ajuns prim-ministru în noiembrie 1944 (n. tr.).

Ne împărțeam locurile de cazare cu soldați ruși. La Timișoara era criză de locuințe. Rușii erau încrezători, ne încurajau, ne insuflau speranțe.

Gazdele noastre ne rețineau, căutau să ne convingă să așteptăm, să nu pornim până Budapesta nu se eliberează. Dar noi nu mai rezistam nervos.

Zvonurile cu duiumul din Ungaria ne umpleau creierele, iar noi ne temeam deja foarte tare de zvonuri...

Orice binefacere și orice ospitalitate ne făcea să ne simțim penibil. Ne durea. Cu toate că ni le ofereau cu atâta dragoste, naturalețe, ca și cum le-ar fi dat propriilor lor copii. Și totuși înghițeam cu greu fiecare îmbucătură. Acestea ne mâhneau, ne chinuiau. Eram mâhniți și ne chinuia când găzdărița dădea dispoziție slujnicei să nu pună multă albăstreală în apa de spălat, iar în acest timp soțiile noastre poate nici nu mai erau printre cei vii. Când găzdărița spunea că trebuie scoase de la naftalină căciulile de iarnă și cojoacele, mamele noastre, soțiile noastre poate chiar atunci erau târate în ghetoul din Pesta. Când îi spunea fetei să nu pună prea multe lemne mărunte pe foc, că nu prea mai sunt în pivniță, ale noastre poate chiar atunci degerau în pivnițele caselor bombardate din Budapesta. Nu puteam vorbi despre asta! Nu puteam spune că și mamele noastre s-au îngrijit de albăstreală, de căciulile de iarnă și de lemne, și asta nu suportam!

Și nu le puteam spune celor din Timișoara, care propovăduiau să se termine odată cu ura, nu le puteam spune că nu puteam să ne împăcăm...! Voiam să mergem acasă. Deja plecau zilnic câțiva. Înainte. În Ungaria. La Szeged, Kecskemét, Cegléd, mai aproape de Pesta, mai aproape, pe urmele armatei roșii.

Nu mai putea fi cumpătate, chibzuință.

Plecăm.

Trenul ne duce până la Cenad. Autoritățile române sunt curtenitoare, amabile, înțeleghătoare și ne ajută.

De la Cenad trecem Mureșul pe podul aruncat în aer. Porțiunea lipsă a podului este completată cu scări culcate deasupra apei. Trecem cu chiu cu vai.

Ajungem la Apátfalva. În Ungaria.

La capul podului, în gheretă, un bătrân maghiar, fără un picior. Invalid din primul război mondial. Cerem un pahar cu apă și gonim mai departe. Trecem prin Apátfalva, până la gară.

Comună pustie. Pe strada principală, lungă de un kilometru, se preumblă doar câteva femei. Vedem doar doi bărbați.

Unde sunt oamenii?

S-au refugiat. Din calea rușilor.

Din calea rușilor? Încă nu înțelegem. Nu înțelegem de ce trebuie să se refugieze cineva din calea rușilor.

La gară, câteva femei, câțiva traficanți de alimente. Ne avertizează să avem grijă, dacă aducem alimente, căci ne poate controla miliția civilă.

Trenul ne duce la Makó.

Marele oraș este pustiu. Câteva femei și câțiva bătrâni. Cei câțiva tineri cu brasarde roșii sunt din miliția civilă. Nu ne controlează. Nici nu le trece prin cap. Se vede pe noi cine suntem.

Unde sunt oamenii?

S-au refugiat. Din calea rușilor.

Din calea rușilor? Ce naiba e asta...?

Da, – povestesc femeile plângând. – S-a refugiat majoritatea populației. Victime ale propagandei germane. Mulți s-au și sinucis. Pentru că propaganda germană le-a vârat în cap oamenilor de ani de zile că rușiiucid și incendiază.

Și ce fac rușii de fapt?

Fac ordine și dau de mâncare celor înfometăți, și îi copleșesc pe copii cu de toate. Iar unde primesc găzduire, acolo plătesc cu combustibil, hrană și iubire...

Aspectul orașului nu arată ca după război. Vâltoarea a ocolit Makó. Cu atât mai puțin urgia crucilor cu săgeți. Locuințele evreiești sunt jefuite toate, fără excepție. Nici mobilele nu au fost lăsate în ele. Locuințe goale, încuiate, case goale. În unele, țigani. Unde sunt numeroasele mobile, lucrurile?

Un răspuns direct nu prea primim. Se găsesc și din aceia care dau vina pe ruși. Apoi încetul cu încetul aflăm întreaga tragedie petrecută nu demult.

Încă din luna mai, în a doua lună după ocupația germană, i-au adunat pe evrei și i-au închis în ghetou. Pe toți, fără excepție. Din ghetou i-au dus la Szeged și acolo i-au băgat în vagoane. Optzeci într-un vagon. Garnitura au dirijat-o spre Košice. Încotro i-au dus de acolo, nimeni nu știe. Dar până au ajuns la Košice, erau deja douăzeci-douăzeci și cinci de morți în câte un vagon. Striviți, bătrâni cu infarct cardiac, și mulți au înnebunit.

Acțiunea a fost efectuată de jandarmi unguri.

Iar populația nu a putut salva pe nimeni.

Gazda noastră, femeie creștină, a ascuns doi copilași evrei în tufișurile din grădina sa. Vecina ei, femeie de la crucile cu săgeți, a denunțat-o. A trebuit și ea să fugă, căci ar fi internat-o.

Iar locuințele rămase goale, casele goale, le-au jefuit.

Cine?

Gloata.

Ni se șoptește că dacă ne-am uita în jur mai cu atenție, am găsi unele lucruri. La Makó s-au întors circa 90 de bărbați evrei care fuseseră în detașamente de muncă și reușiseră să evadeze.

Iar cei nouăzeci de bărbați evrei se învârt de colo-colo prin oraș, fără familie, fără soții, fără copii, fără părinți. În chirie. Nu se pot dezmetici.

În Makó nu este nicio femeie evreică. Dintre deportați nu s-a întors nimeni.

– Nici pe dumneavoastră nu am mai contat, – spune o voce sinceră. – Nu ne-am fi gândit că vreunul s-ar putea întoarce...

– Dar totuși, cum s-a întâmplat târârea în ghetou și jefuirea, povestiți-ne!

– N-am prea fost atenți la asta. Ne pare foarte rău de ei. Eu tocmai mă uitam întâmplător pe fereastră, când am văzut că erau jefuite hainele lui Bözsike din vecini. Ce fel de haine erau acelea, eu nu știu. Am auzit că au rămas ceva mobile acolo, într-una din camere.

A auzit bine. A auzit foarte exact. Bözsike din vecini era soția unui ortac. Fiica unui fost funcționar public evreu. În casa lor au demolat până și zidul de cărămidă al verandei. Iar într-una din camere erau într-adevăr adunate câteva mobile goale. Le-au uitat acolo. Gloata.

La prefectura județului s-a primit o cămăruță pentru biroul de asistență a evreilor. Un avocat evreu scăpat de la muncă forțată, om tânăr, încearcă să organizeze ajutorarea celor nouăzeci de evrei întorși acasă din detașamentele de muncă. Le obține lemne de foc de la primărie, încearcă să adune la un loc rămășițele bunurilor evreiești, și a luat și el legătura cu acțiunea de ajutorare americană de la București. Cu Jointul. Au alcătuit o cantină. Se prepară mâncare gustoasă la prânz și la cină pentru refugiați și au asigurat loc de dormit pentru cei fără cămin. Scoate fotografiile din buzunar, și scrisori. De la ai săi, care au fost deportați.

Și îi așteaptă să vină înapoi...

Am petrecut o zi în acest oraș trist.

Trenul ne duce la Szeged.

Exact aceeași imagine ca la Makó.

Cei din Szeged povestesc că la Pesta nemții au lipit afișe cu piața Széchenyi din Szeged, cu oameni spânzurați de către „roșii”. Donausender⁵ transmite zilnic povești de groază despre Szeged. Că i-au alungat pe copii din școală și i-au gonit în Tisa. Că au tuns la zero bărbați și femei, le-au vopsit capetele în roșu și le-au aplicat câte o ștampilă. Că femeile trebuie să poarte la rever niște numere.

Locuitorii din Szeged pot acum vedea față în față propaganda „aliatului” german. Acum pot să se îngrozească văzând în ce a fost băgată țara. Cu trei luni în urmă mai dădeau și ei crezare acestor știri. Iar cu două sute de kilometri mai încolo, acolo unde se dau acum lupte, încă și acum mai crede lumea...

– Rușii ăștia sunt oameni foarte delicați, amabili, – povestesc nenorociții. – Fac tot ce li se cere. Și sunt ca niște copii! Se pot bucura și de cel mai neînsemnat mărunțiș. Și cât de mult adoră copiii! Încă nu am văzut rus să treacă pe lângă un copil și să nu se aplece către el, să nu-l mângâie, să nu aibă un cuvânt-două adresate cu gingășie.

La Szeged s-au strâns circa o mie cinci sute de oameni din detașamentele de muncă. Biroul american de ajutorare funcționează. Îi ajută cu bani, cu masa de prânz pe evreii chinuiți, umiliți, jefuiți. Sosesc din toate regiunile țării, și dinspre România, și dinspre Iugoslavia, și din jurul Pestei.

---

⁵ Post de radio nazist din Viena (n. tr.).

Pe străzile din Szeged sunt strânși oameni pentru muncă obștească. Milițieni cu brasarde roșii îi prind pe oameni, pentru că rușii au nevoie de lucrători la podul militar peste Tisa. Străzile sunt pustii. Populația nu îndrăznește să iasă pe stradă, nu-și rezolvă nici cele mai stringente probleme. Nu există rânduială. Cine este prins o dată, este dus la lucru de șapte ori pe săptămână.

Celor scăpați din detașamentele de muncă li se acordă din partea primarului o scutire de la munca obștească pe două săptămâni, ni se întocmesc adeverințe în limbile rusă și maghiară. Dar tinerii milițieni nu le iau în considerare. Dacă vreun evreu întors din detașamentele de muncă se nimereste în cârligul lor, este dus cu precădere la grupele de muncă obștească. Dacă de pe străzi nu se strânge efectivul necesar prevăzut de ruși, cutreieră casele.

– Este vreun evreu aici?

Dacă este, îl scot afară. Și nu o dată schimbă priviri cu subînțeleș cu cei ai casei. Cu aceia care încă mai așteaptă revenirea nemților. Care ar avea nevoie de un mic ajutor nemțesc ca să ascundă ceea ce au făcut.

Suntem legitimați de doi milițieni înarmați. Politicos. Ne verifică actele, apoi, tocmai când vor să plece, ne sare în față un funcționar de la primărie, în haine civile, și se răstește la unul din ortaci.

– Legitimează-te! Ce cauți aici? De unde vii?!

Și nu-l lasă să spună nimic. Nu are răbdare, în marele lui avânt, să aștepte până ortacul nostru își scoate documentele abia verificate și puse în buzunar. Zbiară.

– De unde ai venit?! Te întreb de unde ai venit? Și câți bani ai?! Că pe mine și asta mă interesează! Și de asta sunt curios! Ce crezi?! Pentru că ai fost în detașament de muncă, acum poți să colinzi pe străzi fără a munci?! Și eu am fost cincizeci și două de luni militar. Până duminică la ora unsprezece părăsești orașul! Ai înțeles?!

Ortacul nostru, Ferencz Somosi, profesor de matematică și fizică, nu-și poate reveni din uimire. Funcționarul în civil a zbughit-o.

Cei doi milițieni au ascultat totul fără a scoate un cuvânt. Apoi pleacă discret.

Crucile cu săgeți s-au ascuns pe după brasarde roșii. Și încă în număr mare.

Mergem și noi la munca obștească. Sunt printre noi și unii care au fost și în ultimele trei zile. Lucrează cu noi și niște liceeni sub supravegherea unor preoți catolici. Într-o seară, târziu, când mergem agale către casă, murdari, obosiți, în fața noastră merg trei elevi, întorcându-se tot de la muncă.

– Prietene! – zice unul râzând, – când te gândești că râdeam de evrei...

Apoi tace, auzind pașii noștri în spatele lui.

Otrava fascistă a pătruns adânc.

Într-una din zile, munca este îndrumată de câțiva muncitori mai în vârstă de la calea ferată. La ora cinci ne trimit acasă:

– Mergeți acasă, domnilor, poate sunteți oboșiți. Ați suferit deja destul.

Cei mai în vârstă sunt în general mai amabili și mai omenoși. Ei înțeleg ce s-a întâmplat în această țară. La primărie, la poliție, la oficialități se străduiesc să fie politicoși și curtenitori. Doar ici-colo se află câte o căutătură încăpățânată, care maschează niște secrete. Secrete despre deportarea familiilor noastre, uciderea părinților și copiilor noștri, jefuirea caselor, a bunurilor noastre. Despre lipsirea de patrie pe care am suferit-o, despre distrugerea patriei noastre.

Apoi, peste câteva zile încetează și prinderea cu arcanul a oamenilor de pe stradă. Apare un comunicat: „Ordin de mobilizare”. Fiecare persoană de vârstă potrivită este luată în evidență și repartizată la anumite locuri de muncă obștească.

Străzile se repopulează, fețele sunt mai senine, toată lumea merge cu bucurie și dăruire în ziua stabilită la podul peste Tisa.

Încet-încet, se trezește orașul, țara. Mai sunt multe de făcut. Enorm de multe. Cel mai important este să avem grijă cui îi dăm armă în mână.

În Iugoslavia au fost deja izolate elementele fasciste. Sunt duse la muncă forțată. În România decurge încetul cu încetul procesul de epurare.

În Iugoslavia s-a reușit acest lucru, cu toate că nu se cer grămezi de adevăruri.

La Szeged încă trebuie să se completeze hârtii kilometrice pentru înregistrare. Trece o dimineață întregă până reușim să completăm un formular. La Szeged încă se adună în cantități mari evidențele birocratice.

La ruși și la sârbi nu este birocrație. Pot învinge și să mențină ordinea și fără scripte.

Patrulele rusești cer rar acte. Dimpotrivă. Dacă încercăm să scoatem actele, ne fac semn dezaprobatori. Pentru ei este mai important să ni se uite în ochi și să schimbe cu noi câteva vorbe.

Ne întâlnim cu un prieten de-al nostru din Pesta, dr. Polgár. A scăpat. La Jászberény l-au găsit inapt. În data de 2 iunie i-au băgat în vagoane pe inapți și pe cei scutiți. Înainte de Hatvan, Gestapoul i-a dat jos din tren și i-a împușcat la grămadă...

Se adevăresc știrile de groază din Bor. Știrile de groază din vară.

Dr. Polgár a fost unul dintre pușinii care au reușit să se ascundă.

Patru cincimi din Budapesta sunt deja eliberate... E doar o chestiune de zile, poate de ore, și putem merge. Suntem înaintea ultimului act al calvarului nostru de opt luni de zile...

La voi ne gândim, dragi prieteni de suferință, ale căror vieți au fost stinse de mâinile călailor din Bor, care ați căzut în luptele din Serbia, care v-ați găsit groaznicul sfârșit în gropile comune de la Crvenka și Bonyhád, și la voi, cei cu sutele de mii și milioane, pe care v-a ucis barbaria hitleristă, aliată cu mercenari bine plătiți și ciraci transformați în bestii de mirosul de sânge. La voi ne gândim și vă vedem aievea fețele suferinde și mărturia de sânge a martiriului vostru.

Până acum am aruncat cu pâine în cel care a aruncat cu pietre în noi. Cel care a propovăduit aceasta era din neamul nostru.

Suntem un neam ciudat, un popor ciudat. Știm să iertăm vinovaților.

Așa facem de mii de ani. Nu este prima și, ne temem, nici ultima dată.